

AMALIY LEKSIKOGRAFIYA

O'ZBEK TILIDA KASB-KOR IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.1.5/UOYQ7506

Dilfuza Hasanova¹

Abstrakt

O'zbek va jahon tilshunosligida kasb-korni ifodalovchi birliklar turli aspektda tadqiq etilgan, mazkur leksik-semantik guruhga kiruvchi birliklarning o'ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi kasb-korni ifodalovchi birliklar turli aspektda tadqiq etilgan, mazkur maqolada ularning o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni o'zbek tilida kasb-korni ifodalovchi birliklarning leksikografik talqini, xususan, ularning izohli lug'atlarda berilishini tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: kasb-kor ifodalovchi leksik birliklar, *biosotsiolog, kapitan, professor, sotuvchi, sportchi, dengizchi, kurashchi, injener, tarjimon, haykaltarosh*.

KIRISH

O'zbek va jahon tilshunosligida kasb-korni ifodalovchi birliklar turli aspektda tadqiq etilgan, mazkur leksik-semantik guruhga kiruvchi birliklarning o'ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Jahon leksikografiyasi tajribasida sotsialingvistik terminlar lug'ati ham mavjud: unda kasb-korni ifodalovchi birliklar talqini ham o'rin olgan. "Sotsiolingvistik atamalar lug'ati" – birinchi rus va jahon sotsiolingvistikasi atamalari tizimlashtirilgan, mahalliy va xorijiy tajribalarga tayanib, sotsiolingvistik matnlarda eng ko'p ishlatiladigan asosiy atamalarning tavsifidan iborat lug'at. Oldingi nashrlar asosan atamalarning qisqacha tavsiflari va minimal izohlarda iborat bo'lsa, bu nashr xorijiy tilshunoslik an'alarini ham aks ettiradi. Ammo bu lug'at maqolalari terminologik birlik izohi

¹Hasanova Dilfuza Odilovna – Qo'qon DPI Fakultetlararo tillar kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc)

E-manzil: hasanova.dilfuza.2016@mail.ru

ORCID: 0009-0005-3331-289X

Iqtibos uchun: Hasanova, D. 2023. "O'zbek tilida kasb-kor ifodalovchi leksik birliklarning leksikografik talqini". O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari 1(5): 122-127. DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.1.5/UOYQ7506.

kabi xususiyatlarni aks ettiradi. Biz o'z kuzatishlarimizda shaxsning kasb, hunariga ko'ra sotsial belgisini ifodalovchi birliklar va ularning izohiga to'htalamiz. Yuqorida ta'kidlanganidek, jahon tilshunosligida kasb-korni ifodalovchi birliklar turli jihatdan o'rganilgan.

T.K.Ivanova kasb-korni ifodalovchi birliklarning yasallishini o'rganadi. Uning xulosasiga ko'ra, o'zlashma elementlar respient tilining morfologik xususiyatlariga moslashadi, hatto rus tili og'zaki lug'atida paydo bo'ladi, bu ularning ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan o'zlashtirilganligini ko'rsatadi. O'zlashma so'zlar orasida avto- (djigit, avtokaskader, avtonalogoplatel'nik, avtonarushitel, avtorukovoditel); bio- (biodizayner, biosotsiolog, bioterapevt); velo- (velobeduin, veloputeshestvennik, velostroitel); narko- (narkokurer, narkobaron) kabi morfemalardan iborat "seriyali" so'zlar katta qismni tashkil etadi. T.K.Ivanova shaxsning murakkab belgilari orasida shaxsning ijtimoiy va kasbiy faoliyati bilan bog'liq ismlar ustunlik qilishi, inson uchun eng muhimi uning jamiyatdagi sub'ekti sifatidagi roli ekanligini ta'kidlar ekan, bu guruhga kiruvchi so'zlarning izohli lug'atlarda quyidagicha qisqa izohlanishini hamda bu izohlarning mukammallashishga ehtiyoji borligini qutiradi. Masalan: *aviainjener* (aviatsiya muhandisi) – bu "samolyotsozlik sohasidagi eng yuqori malakali mutaxassis"; biosotsiolog – "poda hayvonlari, hasharotlar xatti-harakatlarini o'rganuvchi olim". Tabiiyki, *aviainjener*, *biosotsiolog* kabi o'zlashma kasb-hunar otlari kengroq izoh talab qiladi.

O'zbek tilshunosligida keyingi yillarda o'zbek tilidagi kasb-hunar nomlarining leksik-semantik va derivatsion xususiyatlari, kasb-kor va hunar bilan bog'liq paralingvistik vositalarni noverbal muloqotda ifoda etilishi tadqiqiga bag'ishlangan monografik ishlar ahamiyatini ta'kidlash joiz. Til jamiyatning barcha a'zolari uchun umumiy, majburiy, tayyor holda istifoda etiladigan ijtimoiy hodisa bo'lishi barobarida, turli soha va kasb-kor vakillariga bab-baravar xizmat qiladi. Shunday ekan, til leksik tarkibini ilmiy asoslangan holda tasniflash masalasini ham to'g'ri talqin qilish zarurati tug'ilmoqda. Ammo o'zbek tilshunosligida kasb-korni ifodalovchi birliklarning leksikografik talqini masalasiga bag'ishlangan tadqiqotni uchratmadik. Shu sababli o'zbek tilida kasb-korni ifodalovchi birliklarning leksikografik talqini, xususan, ularning izohli lug'atlarda berilishini tahlilga tortishni lozim topdik.

Kuzatishlarimizdan shu ma'lum bo'ladiki, lug'at maqolasining tuzilishi quyidagilarni nazarda tutadi:

- 1) bosh so'z va uning grammatik xususiyatlari (otlar birlikning

nominativ holatida beriladi);

2) tematik guruhga mansubligi haqida ma'lumot keltiriladi;

3) faoliyat mazmuni va muhim kasbiy fazilatlar ochib beriladi;

4) bosh so'zning ma'nosini (ma'nolarini) aniqlash uchun so'zning har bir semasi batafsil izohlanadi;

5) so'zlarning erkin birikmalari (ya'ni zamonaviy adabiy tilning izohli lug'atlarida qayd etilgan komponentlarning ma'nolari);

6) ilustrativ misollar.

Ta'kidlash joizki, lug'at maqolasining asosiy qismi bosh so'zning assotsiativ xususiyatlarini tavsiflovchi birikmalarning (leksik qator) tartiblangan ro'yxatidir.

-chi so'z yasovchi affiksi bilan yasalgan kasb-kor nomlari izohida quyidagi umumiylik uchraydi: 1) izohning qisqaligi; 2) so'zni bir semali qilib ifodalash. Masalan:

ATLETIKACHI Atletika bilan shug'ullanuvchi sportchi. *Ilgari yengil atletikachilarimizning muvaffaqiyatli ishtiroklari to'g'risida xabar bergandik.*

SPORTSMEN [ingl. sportsmen] ayn. sportchi.

SPORTCHI Sportning bir yoki bir necha turi bilan muntazam suratda shug'ullanuvchi kishi. Hozirgi yuksak taraqqiyot davrida mahoratli sportchilar ko'rsatkichi ham muntazam o'zgaryapti ("Fan va turmush").

DENGIZCHI 1 Dengiz flotida xizmat qiluvchi kishi. *Jiyaningiz dengizchimi? (A.Qahhor. "Qo'shchinor chiroqlari"). Yuk tashuvchi ishchilar, dengizchilar yig'ildi. Barcha ko'zlar begunoh baliqchiga tikildi.* 3. Diyor. 2 ayn. matros.

DESANTCHI 1 Desant qo'shinlarida xizmat qiluvchi askar, jangchi. *Bizning bo'linmamiz dengiz desantchilari gruppasiga qo'shildi.* (T.Rustamov. "Mangu jasorat"). 2 ko'chma - biror g'arazli maqsadda favqulodda jo'natilgan shaxs(lar). O'zbekistonda Markaz "desantchilari"ning buyuk davlatchilik ruhidagi beboshliklariga chek qo'yildi ("Fan va turmush").

REZAVORCHI 1 ayn. rezavorfurush. 2 Ko'kat va sabzavot ekinlari yetishtiruvchi va sotuvchi kishi. 3 Ziravorlar savdosi bilan shug'ullanuvchi kishi.

SOTUVCHI 1 Sotmoq fl. sfdsh. Olma sotuvchi. 2 Magazinda savdo-sotiq bilan shug'ullanuvchi xodim. Sotuvchilar xaridorladga xolis xizmat ko'rsatish bilan band.

SOTUVCHISIZ: sotuvchisiz magazin - sotuvchisi bo'lmagan, xaridorlar o'ziga o'zi xizmat qiladigan magazin.

KURASHCHI 1 Kuchi va epchilli tini namoyish qilish

maqsadida kurash bilan shug'ullanadigan, kurash tushadigan shaxs, sportchi. *Ikkovi, go'yo usta kurashchilarday, bellarini egib, bo'yinlarini bir-birining yelkasiga ko'rganlari holda, ayiqday tebranishib, davrani aylandilar.*

KUTUBXONACHI Kutubxonada kitoblarni saqlash, o'quvchilarga berish va qabul qilish vazifalarini bajaruvchi shaxs, xodim. *Kichkina suratni katta qiladigan fotochi kelgan, xohlaganlar kutubxonachi qizga uchrasin.*

YILNOMACHI Solnoma tuzuvchi, tarixni yozib boruvchi; solnomachi. *...tarix xolis yilnomachi tarzida o'z sahifalariga yaxshi ishlarnigina yozib qo'ya qolmaydi.*

DZYUDACHI Dzyudo bilan shug'ullanuvchi shaxs. Respublikamiz dzyudochilari ham sovrinli o'rinlarni egallashga harakat qilishdi (Gazetadan).

Yuqorida berilgan misollarni kuzatar ekanmiz, barcha so'zlar tavsifida, izoh sifatida keltirilgan dastlabki qismda o'zakdan anglashilgan kasb bilan shug'ullanuvchi shaxs degan semaning mavjudligini ko'ramiz. Masalan, atletika bilan shug'ullanuvchi sportchi (atletikachi), sportning bir yoki bir necha turi bilan muntazam suratda shug'ullanuvchi kishi (sportchi), dengiz flotida xizmat qiluvchi kishi (dengizchi), desant qo'shinlarda xizmat qiluvchi askar, jangchi (desantchi), ko'kat va sabzavot ekinlari yetishtiruvchi va sotuvchi kishi rezavorchi), magazinda savdo-sotiq bilan shug'ullanuvchi xodim (sotuvchi), kuchi va epcilligini namoyish qilish maqsadida kurash bilan shug'ullanadigan, kurash tushadigan shaxs, sportchi (kurashchi), kutubxonada kitoblarni saqlash, o'quvchilarga esa (kutubxonachi)kabi keltirilgan misollardan ko'rish mumkin.

Adabiyotlar

- Соловьева, М.А. 2018. *Имена существительные – номинации лиц по профессии и роду занятий в русском языке XXI века: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.* – Томск,
- Черных, М.А. 2015. *Лексикографическое описание имен существительных-номинаций лиц по профессии в русском языке XXI в.* // Известия ВГПУ. Филологические науки.
- Кожанова, Н.В. 2007. *Наименования лиц по профессии в немецкоязычной картине мира: Дисс. ... канд. филол. наук.* – Барнаул, – С. 64-86.
- Богословский, С.М. 1913. *Система профессиональной классификации [Текст] / С.М. Богословский // [Соч.] Сан. врач Моск. губ. земства С.М. Богословского.* – М.: Моск. губ. земство, – 747 с.

- Васильева, А.С. 2013. *Тенденции в употреблении наименований лиц женского пола по профессиональной принадлежности* [Текст] / А.С. Васильева // Проблемы современного образования. – М., – №1. – С. 46-53.
- Воеводина, Г.А. 2010. *Номинации «лицо по социальному положению» в современном русском языке (на примере производных имён существительных)* [Текст] / Г.А.Воеводина // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, – № 4 (2). – С. 468-470.
- Воронцова, В.Л. 1982. *Наименования лиц по профессии* [Текст] / В.Л.Воронцова // Способы номинации в современном русском языке. – М.,
- Голованова, Е.И. 2015. *Новые названия лиц по профессии и должности в русском языке* [Текст] / Е.И.Голованова // Вестник ЧелГУ. – Челябинск, №27 (382). – С. 60-64.
- Абдиев, М.Б. 2005. *Соҳавий лексиканинг систем таҳлили* (Самарқанд вилояти касб-хунарлари материаллари асосида). Фил. фан.докт.дисс.автореферати. Тошкент, Б. 12
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. (2006-2008) Беш жилдди. 80 000дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси таҳрир ҳайъати, Э.Бегматов, А.Мадвалиев таҳрири остида. 1-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, – 115-б.

LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF LEXICAL UNITS OF OCCUPATIONAL EXPRESSION IN UZBEK

DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.1.5/UOYQ7506

Dilfuza Hasanova¹

Abstract

In this article, units representing professions in Uzbek linguistics are studied in different aspects. In world linguistics, units belonging to this lexical-semantic group have been studied in different ways. The experi-

¹Hasanova Dilfuza Odilovna – Kokan State Pedagogical Institute Associate Professor of the Department of Interfaculty Languages, Doctor of Philological Sciences (DSc).

E-mail: hasanova.dilfuza.2016@mail.ru

ORCID: 0009-0005-3331-289X

For reference: Hasanova, D. 2023. "Lexicographic interpretation of lexical units of occupational expression in uzbek". Uzbekistan: Language and culture. Issues of Applied philology. 1(5): 122-127. DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.1.5/UOYQ7506.

ence of world lexicography includes a dictionary of sociolinguistic terms: it also includes the interpretation of units representing the profession. "Dictionary of Sociolinguistic Terms" is the first Russian and world sociolinguistics term systematized, based on local and foreign experiences, a dictionary consisting of descriptions of the main terms most often used in sociolinguistic texts. While the previous editions consisted mainly of brief descriptions of terms and minimal annotations, this edition also reflects the traditions of foreign linguistics.

Key words: *biosociologist, captain, professor, salesman, athlete, sailor, wrestler, engineer, translator, sculptor.*

References

- Soloveva, M.A. 2018. *Imena sushestvitelnye – nominatsii lits po professii i rodu zanyatii v russkom yazike XXI veka*: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Tomsk,
- Chernix, M.A. 2015. *Leksikograficheskoe opisanie imen sushestvitelnykh-nominatsiy lits po professii v russkom yazike XXI v.* // *Izvestiya VGPU. Filologicheskie nauki.*
- Kojanova, N.V. 2007. *Naimenovaniya lits po professii v nemetsko-yazychnoy kartine mira*: Diss. ... kand. filol. nauk. – Barnaul, – S. 64-86.
- Bogoslovskiy, S.M. 1913. *Sistema professional'noy klassifikatsii* [Tekst] / S.M. Bogoslovskiy // [Soch.] San. vrach Mosk. gub. zemstva S.M. Bogoslovskogo. – M.: Mosk. gub. zemstvo, – 747 s.
- Vasileva, A.S. 2013. *Tendentsii v upotreblenii naimenovaniy lits jenskogo pola po professional'noy prinadlezhnosti* [Tekst] / A.S. Vasileva // *Problemi sovremennogo obrazovaniya.* – M., – №1. – S. 46-53.
- Voevodina, G.A. 2010. *Nominatsii «litso po sotsialnomu polozeniyu» v sovremennom russkom yazike* (na primere proizvodnix imyon sushestvitelnix) [Tekst] / G.A.Voevodina // *Vestnik Nijegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo.* – Nijniy Novgorod, – № 4 (2). – S. 468-470.
- Vorontsova, V.L. 1982. *Naimenovaniya lits po professii* [Tekst] / V.L.Vorontsova // *Sposobi nominatsii v sovremennom russkom yazike.* – M.,
- Golovanova, Ye.I. 2015. *Novie nazvaniya lits po professii i doljnosti v russkom yazike* [Tekst] / Ye.I.Golovanova // *Vestnik ChelGU.* – Chelyabinsk, №27 (382). – S. 60-64.
- Abdiev, M.B. 2005. *Sohaviy leksikaning sistem tahlili* (Samarqand viloyati kasb-hunarlar materiallari asosida). fil.fan.dokt.diss.avtoreferati. Toshkent, B. 12
- O'zbek tilining izohli lug'ati.* (2006-2008) Besh jildli. 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi tahrir hay'ati, E.Begmatov, A.Madvaliyev tahriri ostida. 1-jild. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". – 115-b.